

Nederland: spil in een versterkend Europees veiligheids- en defensiebeleid

Sabine Mengelberg en Jörg Noll

Tien jaar geleden was het haast ondenkbaar dat Nederland de Europese Unie (EU) belangrijk achtte voor zijn veiligheids- en defensiebeleid. De brede consensus luidde dat dit uitsluitend was voorbehouden aan de NAVO en het trans-Atlantische partnerschap. De laatste jaren is daar enige verandering in gekomen. We laten in onze bijdrage zien hoe binnen Nederland langzaam de EU als een serieuze speler werd waargenomen en waar deze kentering vandaan komt.¹

Toen president Macron enkele jaren geleden meer Europese strategische autonomie eiste, werd er in de Europese hoofdsteden lauwtjes op gereageerd. Zelfs de trouwste bondgenoot van Frankrijk, Duitsland, reageerde afwijzend en uiteraard zag men in Nederland de vertrouwde trans-Atlantische reflex. Nu, in 2023, zijn de kaarten anders geschud. De belangrijkste gebeurtenissen van de afgelopen jaren, zoals de Oekraïneoorlog, Brexit, de verkiezingswinst van Donald Trump in 2016 en COVID-19, vereisen een heroverweging van de Nederlandse visie op Europese strategische autonomie. Met name corona maakte pijnlijk duidelijk hoe (economisch) afhankelijk Europa van China was geworden. Voor het eerst in decennia werd ook in Nederland China veel meer als dreiging dan als kans gezien. Bovendien vertoont het land onder president Xi-Jinping agressiever gedrag op het wereldtoneel.

Europese strategische autonomie (of soevereiniteit), hier gedefinieerd als het 'vermogen om autonoom te handelen indien noodzakelijk en met partners overal ter wereld indien mogelijk',² was lang een stiefkind in officiële overheidsdocumenten en publicaties van diverse denktanks. Pas vanaf 2019 kwam er verandering in. De publicaties brachten het concept onder andere in verband met het belang van soevereiniteit (Faesen et al., 2021), normatieve macht (Palm, 2021), de rol die industrie en technologische coöperatie spelen (Pronk, Zandee, & Stoetman, 2022) en

Europa's relatie tot andere mogendheden, zoals China, Rusland en in het bijzonder de VS en NAVO (AIV, 2019).

Opeens leek Europa uitkomst te bieden. De titel van de Strategische Monitor 2021-22 spreekt hierbij echter boekdelen: *'Hanging Together: Partners and Policies for the Netherlands and EU in Turbulent Times'*. We zitten allemaal in hetzelfde schuitje en dan kunnen we maar beter het beste ervan maken. Met andere woorden: Europa wekt nog steeds geen passie op en net als bij zoveel andere projecten stevenen Nederland en Europa op een verstandshuwelijk af, ook ten aanzien van strategische autonomie. Wat velen hierbij vergeten is dat het niet meer erom gaat of Nederland Europa leuk vindt of niet. Verdere Europese integratie, ook op defensiegebied, is bittere noodzaak! Het is tijd dat Nederland, samen met Frankrijk en Duitsland, zijn verantwoordelijkheid neemt en een van de kartrekkers van het Europees veiligheids- en defensiebeleid wordt.

EEN KLEINE GESCHIEDENIS

Van het optimisme en de rol die Nederland in de jaren negentig richting Europese eenwording speelde, was na 2000 weinig over. De brede consensus over Europese integratie maakte plaats voor een diep wantrouwen. Van een hoeksteen van Nederlandse welvaart werd de EU de kop van jut. Er zijn verschillende ontwikkelingen of oorzaken die hiermee nauw samenhangen.

Naast de concepten van de NAVO's Combined Joint Task Force and Response Force, werd er in Europa ook samengewerkt in het kader van de EU-Battlegroups, waarbij militaire samenwerking werd nagestreefd. Op de afbeelding staan militairen van de NAVO Force Integration Unit in Litouwen in maart 2022 (foto: Michele Ursi / Shutterstock.com)

Ten eerste is er de opkomst van populistische partijen, zowel rechts als links in het politieke spectrum. Uiteraard spreekt Pim Fortuyn het meest tot de verbeelding, die zowel het Nederlandse immigratiebeleid als het multilateralisme en EU-integratie bekritiseerde. Tot vandaag de dag proberen – niet enkel de populistische – partijen met een sceptische houding richting EU te scoren.

Hiermee hangt het tweede belangrijke moment nauw samen: de afwijzing van de EU-constitutie in 2005 na een referendum. Met een opkomst van meer dan 60 procent werd de uitslag met 61,5 procent in het voordeel van de tegenstanders beslecht. Het leidde tot een verlamming bij de traditioneel pro-Europese partijen, die voorheen voorstanders van een sterker institutioneel en supranationaal Europa waren.

Tot slot, vergeleken met Duitsland, Frankrijk en Denemarken, ontbreekt in Nederland een serieus debat over het Europese integratieproces en de toekomst van de EU. Dit heeft ertoe geleid dat aan het belang van de NAVO als brenger van veiligheid niet werd getoond. Bovendien werd

een supranationale EU met een sterke Commissie voor de Nederlandse politieke elite onaantrekkelijk.

VERANDERINGEN IN EUROPA EN HET NEDERLANDSE VEILIGHEIDS- EN DEFENSIEBELEID

De afwezigheid van een serieus debat is mede opmerkelijk omdat Nederland veel ambities op het internationale vlak heeft, die enkel door de NAVO of VN niet kunnen worden bereikt. Ondanks de EU-sceptische houding in Nederland, bewogen Europa en de EU mondjesmaat richting verdere integratie.

Uiteindelijk kwam het EU-verdrag er in 2009 alsnog en daarmee het bijzondere artikel 42.7. Hierin wordt voor het concept van gezamenlijke verdediging - de wederzijdse bijstandsclausule - geïntroduceerd. Voor de traditionele trans-Atlantici werkte dit als een rode lap op een stier. Gelukkig voor hen werden al eerder enkele maatregelen getroffen die het belang en vooral de dominantie van NAVO bestendigden. Zoals het Berlijn Plus Akkoord uit 2003. Concreet ging het er hierom dat elke verdergaande stap van de EU begeleid moest worden door een hechte band

met de NAVO. Dit was gebaseerd op de fameuze 3D's van de voormalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Madeline Albright. Het ging Amerika erom dat het Gemeenschappelijke Veiligheids- en Defensiebeleid van de EU (GVDB) versterkt kon worden, zolang dit niet zou leiden tot *duplication*, *decoupling*, en *discrimination*. Dit is ook altijd de basis geweest van het Nederlandse beleid ten aanzien van de ontwikkeling van het GVDB.³

Met de annexatie van de Krim door Rusland, het neerhalen van MH-17, Brexit en de komst van Donald Trump veranderde langzaam echter de Nederlandse kijk op het GVDB. In tegenstelling tot het mantra van Albright, drong het besef door dat het EU-beleid niet zozeer tegen de NAVO is gericht, maar dat het veeleer de NAVO juist zou kunnen versterken. Die link gaf Nederland onder meer de kans zijn belangrijke bondgenoot het Verenigd Koninkrijk (VK) bij de Europese veiligheid te blijven betrekken.

Ook voor een andere belangrijke pijler in het Nederlandse defensiebeleid bleek Europa steeds aantrekkelijker, namelijk voor bi- en multinationale samenwerking. Naast de concepten van de NAVO's Combined Joint Task Force en Response Force, werd er in Europa ook samengewerkt in het

kader van de EU-Battlegroups. Daarbij werd militaire samenwerking nagestreefd - noodzakelijk voor kleine landen met beperkte capaciteiten - met voornamelijk aangrenzende en cultureel vergelijkbare landen. Nog belangrijker dan een vergelijkbare cultuur is echter een vergelijkbare strategische cultuur. Het grote voordeel voor Nederland van de bi- en multinationale samenwerkingsverbanden is dat die kunnen worden ingezet voor de NAVO, de EU en zelfs een *coalition of willing and able* waardoor er een link tussen de NAVO en de EU blijft bestaan.

Tot slot: zowel de NAVO als de EU hebben verschillende initiatieven ontplooid om deze samenwerkingsvormen te versterken, zoals de permanent gestructureerde samenwerking (PESCO) binnen de EU. Nederland is een groot voorstander van PESCO en voortrekker in verschillende PESCO-projecten zoals het militaire mobiliteitsproject, waarin Nederland ook niet-EU staten Canada, de VS, het VK en Noorwegen heeft betrokken.

VAN OF – OF NAAR EN – EN: DE NEDERLANDSE HERORIËNTATIE RICHTING EU

Het belang van de NAVO werd in Nederland in elk relevant beleidsdocument als een mantra geciteerd en tot het jaar 2020 werd de rol van de EU, niet enkel op het gebied van veiligheid en defensie, redelijk vaag omschreven. Afkeer van de EU leek bij tijd en wijle *en vogue*. Zo geschiedde na de Brexit toen de impasse in de onderhandelingen aan de EU werd gewijd en na Macrons befaamde uitspraak in 2018. Premier Rutte was er toen vlug bij om te betwisten dat de EU het vermogen heeft zichzelf zonder de hulp van NAVO te verdedigen. Redelijk snel bleek echter dat Nederland dit niet lang kon volhouden.

Langzaam veranderde de Nederlandse positie ten aanzien van Europese veiligheidssamenwerking, met name voor wat betreft het versterken van het GVDB in relatie tot NAVO richting én – én. De oorzaken lagen opnieuw buiten Europa. Naast Brexit en Oekraïne/Krim in 2014, lieten de Amerikaanse terugtrekking uit het INF-verdrag en COVID-19 zien hoe kwetsbaar Europa eigenlijk was. Het INF-verdrag was een rechtstreeks gevolg van het NAVO-dubbelbesluit uit 1979 en garandeerde de nucleaire bescherming van de Europese bondgenoten tegen de middellange afstands-raketten van het Warschaupact. In 2019 kwam deze bescherming op losse schroeven te staan. Bovendien, als gevolg van de pandemie, vielen strategische goederen en diensten weg en daarmee werd voor de Nederlandse regering het belang duidelijk van multilateralisme binnen een sterk Europees verband.

De traditionele Nederlandse trans-Atlantische panelen begonnen langzamerhand te schuiven en in 2020 benadrukte de Tweede Kamer dat Nederland het GVDB proactiever

Voorafgaand aan de oorlog in Oekraïne was Nederland vaker tegenstander van zowel NAVO- als EU-uitbreiding. Op de afbeelding staat de Oekraïense president Zelensky, vergezeld door minister van Defensie Kaja Ollongren en minister-president Mark Rutte, die het Nederlandse defensiepersoneel bedankt op Kamp Soesterberg op 4 mei 2023 (foto: Defensie.nl / Ministerie van Defensie)

moet vormgeven. Men wilde inzetten op een Europa dat meer verantwoordelijkheid neemt voor de eigen veiligheid en – cruciaal voor ons betoog – men stelde dat dit enerzijds inzet vergt op een slagvaardige Europese Unie als strategische speler, ook op veiligheidsgebied, en anderzijds bestendiging van de kracht en eenheid van de NAVO. In het jaar daarop kregen de ideeën met betrekking tot het GVDB en strategische autonomie meer contouren.

'HIJ DIE NIET GENOEMD MAG WORDEN'

Op weg naar het Strategisch Kompas in maart 2022 moest de EU volgens de Nederlandse regering haar geopolitieke capaciteiten verbreden. Daarbij horen ook buitenlandse instrumenten, veiligheids- en defensie-instrumenten die geopolitiek moeten worden ingezet. Er werd zelfs erkend dat strategische autonomie een belangrijke rol speelt in een wereld waarin grote machtsblokken steeds meer strijd met elkaar voeren. Ondanks het voorbehoud dat strategische autonomie geen doel op zich was, was het voor het eerst dat de regering zich zo expliciet in een toelichting uitsprak. Opnieuw werd het belang van NAVO benadrukt, maar nu

werden beide organisaties als elkaar aanvullend gezien: 'Een versterking van het GVDB draagt bij aan een sterkere NAVO. Leidraad voor het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid blijft strategische autonomie waar mogelijk met partners, zo nodig alleen'.⁴

Dit argument weerspiegelt twee gedachten. Ten eerste: door stijgende en onduidelijkere dreigingen werd Nederland zich ervan bewust dat de EU als geheel meer is dan de som der delen. Bovendien voorziet de EU in een breder perspectief op veiligheid dan de NAVO en een geo-economische gereedschapskist. Ten tweede: alhoewel Nederland een effectief en geschikt GVDB nastreeft, moet dit altijd onafscheidelijk van NAVO zijn. Vandaar dus een wijziging van argumentatie. In plaats van competitie was opeens sprake van een versterking van de VS- en EU-NAVO-relatie. De rode draad van de Nederlandse positie ten aanzien van het Strategisch Kompas bestond uit efficiency en bereikbare doelen, met name gericht op het versterken van de civiele en militaire instrumenten van de EU die ook inzet-

baar kunnen zijn voor de NAVO om de VS en het VK geïnteresseerd te houden. Concreet zette Nederland daarom in op versterking van Europese capaciteiten als strategische luchttransport, het versterken van de Europese en de Nederlandse defensie-industrie⁵, als ook de gezamenlijke aankoop van militair materieel, coördinatie van NAVO- en EU-instrumenten en voor Nederland een leidende rol in EU-cyberprojecten, energieprojecten en maritieme projecten.⁶

DE NEDERLANDSE ZEITENWENDE

Een jaar na de oorlog in Oekraïne en het uitkomen van het Strategisch Kompas is Nederland inmiddels veranderd van een terughoudende naar een actieve en initiërende actor in de Europese politieke arena. Na een aarzelende houding ten aanzien van de levering van wapens aan Oekraïne, net als veel andere Europese staten, is Nederland een initiator geworden van militaire steun aan het land, veelal in samenwerking met geprefereerde partners als Noorwegen, Denemarken⁷, Tsjechië, de Baltische staten en Duitsland. Nederland zoekt daarin samenwerking met gelijkgezinde noordelijke landen (EU en niet-EU-staten voor de link met de NAVO), de kleinere EU-landen en Duitsland waarmee sinds 30 maart dit jaar de landmachtsamenwerking wederom is versterkt. Eigenlijk de meest vergaande samenwerking tussen twee EU-lidstaten. Hetzelfde geldt voor de Nederlandse samenwerking met de Belgische luchtmacht in het kader van de bewaking van het Benelux-luchtruim.⁸ Oftewel, concrete samenwerking op kleine schaal (in kopgroepen) ondersteunend aan zowel de NAVO als de EU. Voor een land dat de afgelopen decennia geen voorstander was van vergaande Europese integratie, zijn beide unieke voorbeelden van samenwerkingsverbanden volgens het Nederlandse recept: *à la carte avec une sauce Hollandaise*.⁹ Hierin blijft het initiatief voor samenwerking bij de staten in plaats van de Commissie in Brussel en zonder weinig concrete grootse vergezichten van Europese grootmachten, zoals van de Franse president Macron voor een Europees leger.

En, alhoewel Nederland een voorstander is van efficiëntere besluitvormingsprocedures voor EU-missies en operaties, is meerderheidsbesluitvorming, zoals voorgesteld door president Macron¹⁰, geen optie voor militaire operaties zeker niet in het spectrum van collectieve verdediging. Hetzelfde geldt voor autonome Europese nucleaire bescherming en afschrikking en een robuust Europees militair hoofdkwartier losgekoppeld van de NAVO. Ten aanzien van de militaire structuren kan de EU voor crisisbeheersingsoperaties versterkt worden, maar collectieve verdediging blijft in eerste instantie onder de NAVO-paraplu.

Nederland is wel een groot voorstander van concretisering en operationalisatie van alle EU-initiatieven en instrumen-

ten, zoals PESCO, CARD, EDF, en EPF en zelfs de wederzijdse bijstandsclausule (artikel 42.7) inclusief cyber en hybride dreigingen. Eigenlijk is het versterken van deze EU-instrumenten belangrijker voor Nederland dan het Strategisch Kompas zelf. Zo levert het Kompas het afgelopen jaar bijna tot geen zoekresultaat op de site van het Ministerie van Defensie meer op, dit in tegenstelling tot PESCO en Europese defensie-industrie.

Nederland is niet alleen een initiator op het gebied van Europese defensiesamenwerking sinds de oorlog in Oekraïne. Ook op niet-militair gebied heeft Nederland een voortrekkende rol. Zo is Nederland actief betrokken bij het onderzoek naar oorlogsmisdaden in Oekraïne, door financiële steun aan het Internationale Strafhof en het sturen van forensische teams. Ook is Nederland actief betrokken bij het arrestatiebevel van het Internationale Strafhof tegen Poetin in maart dit jaar. Nederland levert democratische, juridische en financiële steun voor de wederopbouw in Oekraïne en ondersteunt actief de weg van Oekraïne naar het lidmaatschap van de EU. Voorafgaand aan de oorlog in Oekraïne was Nederland vaker tegenstander van uitbreiding van zowel de NAVO als de EU.¹¹

Daarnaast streeft Nederland naar het behoud van een 360 graden blik ten aanzien van dreigingen van buiten Europa. Niet alleen de focus op het versterken van Europees grondgebied en het ondersteunen met materieel en trainen van de Oekraïense strijdkrachten, ook levert de Nederlandse marine een bijdrage aan de vrije scheepvaart in de Indo-Pacific (ook in Europees verband) vanwege een toenemende dreiging van de verstoring van de maritieme aanvoerroutes en waardeketens, de ondermijning van de internationale rechtsorde door China en daaraan verbonden het aanhalen van de banden met de VS.

NEDERLAND DE SPIL IN EUROPESE INTEGRATIE

Als gevolg van de oorlog in Oekraïne, het belang van Nederland om NAVO-landen als het VK en de VS betrokken te houden bij Europa en de verschuiving van het EU machtscentrum naar het oosten is Nederland Europese integratie gaan zien als een echt Nederlands belang. Dit heeft geleid tot een hernieuwd geloof in Europese integratie, deze keer minder ideologisch en meer pragmatisch.¹²

Het is nu de tijd dat Nederland zowel binnen Europa als de NAVO zijn verantwoordelijkheid neemt en verdere, concrete, stappen initieert. In plaats van als traditionele dwarsligger heeft Nederland een voortrekkersrol aangenomen door het bouwen aan coalities met gelijkgezinde en geprefereerde landen en door de samenwerking met zowel Duitsland als Frankrijk te intensiveren. Bij de laatste twee Europese grootmachten is Nederland zelfs 'midden op de Frans-Duitse as gaan zitten'.¹³ Deze rol moet Nederland

verder intensiveren. Europa was en is vooral een veiligheidsproject. Decennialang profiteerde Nederland van de intensieve samenwerking die stabiliteit en welvaart heeft gebracht. Een herwaardering van Europa – ook en vooral op het gebied van veiligheid – kan niet zonder Nederland. Het land heeft zich de afgelopen twintig jaar schuldig gemaakt aan een actieve eurosclerose, zowel op economisch als politiek gebied. Het veranderde denken binnen Nederland over Europese strategische autonomie moet nu duidelijk uitgedragen worden door een non-paper van Nederland, Frankrijk en Duitsland. Hierin zouden de volgende punten aan bod moeten komen:

- Europese strategische autonomie van onderaf. Bi- en multilaterale samenwerking met in sommige gevallen supranationale bevoegdheden. Voor sommigen een paradox, voor Nederland de *Dutch way of multilateralism*. Het is een belangrijke stap die past bij de Nederlandse (strategische) cultuur;
- Met die versterking van bi- en multilaterale samenwerking, moet Nederland ook anticiperen op de verschuiving van de macht in Europa richting het Oosten tezamen met de noordelijke en de Visegrad-landen;
- Een geopolitieke koers voor Europa. Nederland moet samen met Frankrijk en Duitsland de rol van Europa in de wereld herdefiniëren. Als Europa passief aan de zijlijn blijft toekijken hoe de VS en China elkaar gaan bevechten, dan hoort het bij voorbaat tot de verliezers;
- Verdergaande samenwerking tussen EU en NAVO: geïnstitutionaliseerde samenwerking en afstemming van uitbreiding en partnerschappen, crisisbeheersingsoperaties, financiering van capaciteiten enz. Het Westen is terecht in de ban van de Oekraïneoorlog, maar in de rest van de wereld staan de ontwikkelingen niet stil.

Om Afrikaanse landen en landen als Brazilië en India niet in de armen van China en Rusland te drijven, is een betrouwbare en robuuste EU nodig. De NAVO staat terecht in hoog aanzien voor de veiligheid van Nederland, zoals ook blijkt uit het recente onderzoek van de Atlantische Commissie¹⁴, maar heeft door diverse interventies in de afgelopen decennia vele landen van zich verwijderd. De alliantie moet hard werken om het vertrouwen in de wereld weer terug te winnen en de EU – ook als veiligheidspartner – speelt hierbij een belangrijke rol. Juist Europese strategische autonomie is een geschikt instrument om het vertrouwen in het Westen weer terug te winnen. Strategische autonomie is in deze geen splijtzwam in het Westen, maar de brug naar de wereld. Deze brug staat alleen stevig als de Europese pijlers sterk zijn!

Sabine Mengelberg is universitair docent internationale veiligheidssamenwerking en internationale organisaties aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie.

Jörg Noll is universitair hoofddocent Internationale Conflictstudies aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie.

Wilt u reageren?

Mail de redactie: redactie@atlcom.nl.

1. Dit is een bewerkte en bijgewerkte versie van het hoofdstuk "Dutch Security and Defence Policy: From Faithful Ally to Pragmatic European", verschenen in: Giedrius Česnakas, Justinas Juozaitis, "European Strategic Autonomy and Small States' Security. In the Shadow of Power", published by Routledge, 2022 <https://www.taylorfrancis.com/books/oa-edit/10.4324/9781003324867/european-strategic-autonomy-small-states-security-giedrius-cesnakas-justinas-juozaitis>.
2. Dit is een bewerkte en bijgewerkte versie van het hoofdstuk "Dutch Security and Defence Policy: From Faithful Ally to Pragmatic European", verschenen in: Giedrius Česnakas, Justinas Juozaitis, "European Strategic Autonomy and Small States' Security. In the Shadow of Power", published by Routledge, 2022 <https://www.taylorfrancis.com/books/oa-edit/10.4324/9781003324867/european-strategic-autonomy-small-states-security-giedrius-cesnakas-justinas-juozaitis>.
3. Sabine Mengelberg, *Permanent Change? The Paths of Change of the European Security Organizations*. <https://faculteitmilitairewetenschappen.nl/attachment/entity/11f50fd9-c6c9-486a-922f-5fcc9c54e5ef>
4. Sabine Mengelberg, EU en NAVO: concurrerend of complementair? Militaire Spectator 10 maart 2022. Zie: <https://militairespectator.nl/artikelen/eu-en-navo-concurrerend-complementair>
5. Defensie Industrie Strategie (DIS), 15 november 2018. Zie: https://www.defensie.nl/binaries/defensie/documenten/beleidsnota-s/2018/11/15/defensie-industrie-strategie/WEB_Nota+Defensie+Industrie+Strategie.pdf.
6. Denemarken had tot het referendum van 1 juni 2022 een zogenaamde opt-out voor het EU defensiebeleid. Op 1 juni stemde 66 procent voor deelname aan het EU GVDB.
7. Denemarken had tot het referendum van 1 juni 2022 een zogenaamde opt-out voor het EU defensiebeleid. Op 1 juni stemde 66 procent voor deelname aan het EU GVDB.
8. Zie: <https://www.benelux.int/nl/post/gezamenlijke-luchtruimbewaking-benelux/>
9. Zie: kabinetsreactie op initiatiefnota 'het heft in eigen handen houden', <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2023/04/20/kamerbrief-met-kabinetsreactie-op-initiatiefnota-het-heft-in-eigen-hand-houden/schriftelijke-reactie-op-de-initiatiefnota-stoffer-het-heft-in-eigen-hand-houden.pdf>
10. Macron, Conferentie over de toekomst van Europa, 9 mei 2022.
11. Waar Nederland tot en met 2021 fel tegenstander was van toetreding van Albanië en Noord-Macedonië tot de EU is Nederland inmiddels pleiter voor toetreding van Oekraïne en Moldavië.
12. Tom de Bruijn, 11 april 2023. Zie: <https://legrandcontinent.eu/fr/2023/04/11/de-lidealisme-au-pragmatisme-les-pays-bas-dans-la-construction-europeenne/>
13. Caroline de Gruyter, NRC, 15 april 2023.
14. Atlantische Commissie. "Rapportage draagvlakonderzoek NAVO onder het Nederlands publiek," Kantar Public, 2023: https://atlantische-commissie-s3-bucket.s3.eu-west-1.amazonaws.com/wp-content/uploads/2023/02/16114951/Rapportage-Draagvlakonderzoek-NAVO_2023-1.pdf